

**XVII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ
DÖVLƏTİNİN ƏSGƏRİ TƏŞKİLATI (PYETRO DELLA VALLENİN
“SƏYAHƏTNAMƏ” Sİ ƏSASINDA)**

Həcər Əhmədova
Bakı Dövlət Universiteti
hajarqahmadova@gmail.com

Açar sözlər: Şah I Abbas, Pyetro Della Valle, qızılbaşlar, qorçular, qulamlar, topçular, tüfəngçilər

Xülasə

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin əsgəri təşkilatı haqqında aparılmış tədqiqatlardan belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, Şah I Abbasın (1587-1629) hakimiyyəti dövründə həyata keçirilmiş ordu islahatı Səfəvi hərbi təşkilatını mükəmməl bir səviyyəyə çatdırdı. Şah I Abbas Səfəvi ordusunu Osmanlı nümunəsində yenidən komplektləşdirdi. Məhz Səfəvilərin XVI əsrdə itirdiyi torpaqların yenidən geri qaytarılmasında və imperiyanın əvvəlki güdrətinin bərpa olunmasında Şah I Abbasın hərbi islahatının əhəmiyyətli dərəcədə təsirləri oldu. İstər dövrün Avropa səyyahlarının əsərlərində, istərsə də bugünkü tarixşünaslıq əsərlərində məsələ ilə bağlı tutarlı faktları misal gətirdik. Xüsusən italyan səyyah Pyetro Della Valle dostuna yazdığı məktublarda qeyd etdiyimiz dövrlə bağlı geniş məlumatlar əks etdirmişdir. Şah I Abbasın bəzi hərbi yürüşlərində iştirak etmiş səyyah Səfəvi ordusu haqqında dəyərli məlumatlar vermişdir.

**ВОЕННАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ СЕФАВСКОГО ГОСУДАРСТВА
АЗЕРБАЙДЖАН В НАЧАЛЕ XVII ВЕКА (НА МАТЕРИАЛЕ
"ПУТЕШЕСТВИЯ" СИ ПЬЕТРО ДЕЛЛА ВАЛЛЕ)**

Хаджар Ахмедова

Ключевые слова: Шах I Аббас, Пьетро делла Валле, гызылбаш, горчу, гулами, артиллеристы, стрелки.

Резюме

Из проведенных исследований военной организации Сефевидского государства Азербайджана можно сделать вывод, что армейская реформа, проведенная во время правления шаха I Аббаса (1587-1629), довела сефевидскую военную организацию до совершенного уровня. Шах Аббас I перестроил армию Сефевидов по османскому образцу. Военная реформа шаха I Аббаса оказала значительное влияние на восстановление земель, утраченных Сефевидами в XVI веке, и восстановление былого

могущества империи. Как в трудах европейских путешественников того времени, так и в современных историографических работах мы приводили примеры соответствующих фактов по данному вопросу. В частности, итальянский путешественник Пьетро Делла Валле в своих письмах к другу предоставил обширную информацию об упомянутом периоде. Путешественник, участвовавший в некоторых военных походах шаха I Аббаса, дал ценные сведения о сефевидской армии.

MILITARY ORGANIZATION OF THE SAFAVID STATE AT THE BEGINNING OF THE XVII CENTURY (BASED ON TRAVELING OF PIETRO DELLA VALLE)

Hajar Ahmadova

Key words: Shah I Abbas, Pietro Della Valle, golden gizilbashlar, gorchular, gulamlar, topchular (artillerymen), tufenkchiler (riflemen)

Summary

From the research conducted on the military organization of the Safavid state of Azerbaijan, it is possible to conclude that the army reform carried out during the reign of Shah I Abbas (1587-1629) brought the Safavid military organization to a perfect level. Shah Abbas I rebuilt the Safavid army on the Ottoman model. The military reform of Shah I Abbas had a significant impact on the restoration of the lands lost by the Safavids in the 16th century and the restoration of the former power of the empire. Both in the works of European travelers of the time and in today's historiographical works, we have given examples of relevant facts on the issue. In particular, the Italian traveler Pietro Della Valle provided extensive information about the mentioned period in his letters to his friend. A traveler who participated in some military campaigns of Shah I Abbas gave valuable information about the Safavid army.

XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin əsgəri təşkilatı haqqında danışarkən ilk növbədə Şah I Abbasın (1587-1629) hərbi sahədə həyata keçirdiyi islahatlar nəzərdə tutulur. Səfəvi hökmdarı Şah I Abbasın daxili və xarici siyasətdə əldə etdiyi nailiyyətlər hər şeydən öncə, həyata keçirdiyi uğurlu islahatların nəticəsi olmuşdur. Bu islahatlar içərisində ən önəmlisi isə hərbi sahədə qazanılmış qələbələrin birbaşa mənbəyi olan ordu islahatıdır. Azərbaycan tarixşünaslığının banisi olan Abbasqulu ağa Bakıxanov “Gülüstani-irəm” əsərində qeyd etmişdir: “ Şah Abbas məmləkəti abad etmək və rəiyyətin asayişinə baxmaq işlərində dünyada məşhurdur. Qoymuş olduğu bir çox mülki və əsgəri qanunlar, İran şahları üçün rəhbər olmuşdur. Sultanların

ləyaqətini onların xüsusi məziyyətlərinə görə təyin edən Avropa tarixçiləri belə, bu elmi sevən padşaha “Böyük” ləqəbi vermişdilər. O, xalq arasında indi də adil sifətilə tanınmaqdadır” [1,s.152].

Şah I Abbas hərbi islahat keçirib, yeni nizami ordu təşkil etmişdi. İ.P.Petruşevski bu barədə yazır ki, 44 min nəfərdən ibarət nizami qoşun yaradıldı. Topçu və tüfəngçilər farslardan, süvari qulamlar isə müsəlmanlığı zorla qəbul etdirilən, gürcü və çərkəzlərdən təşkil edilmişdi. Doğrudur, bu qızılbaş tayfaların, qeyri-nizami qoşununu (çəriyi) çox zəiflətdi, ancaq onların rolunu axıra qədər yox edə bilmədi. Lakin İ.Petruşevskinin tüfəngçi və topçuların farslardan təşkil edilməsi haqqındakı fikri dövrün mənbələrində bu barədə verilən məlumatlarla uzlaşmır [4,s.238].

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin əsgəri təşkilatı haqqında müxtəlif mənbələrdə, eləcə də tarixşünaslıq əsərlərində dəyərli məlumatlar verilmişdir. Belə mənbələrdən biri də italyan səyyah Pyetro Della Vallenin məktublar şəklində olan səyahətnaməsidir.

Pyetro Della Valle yazır: “ Şah adamları ilə birlikdə ayaqqabılarını çıxarıb divanxanaya daxil oldu. Ayaqqabıları çıxarmaq yalnız hörmət əlaməti olaraq deyil, təmizlik və rahatlığa görədir. Onlar ancaq çöldə gəzəndə ayaqqabıdan istifadə edirdilər. Şah divanxanaya daxil olanda yanındakılar mənə işarə etdilər. Sol tərəfimdə corci-basci (korçubaşı) dayanmışdı. Korçubaşı ən yüksək hərbi vəzifə hesab edilirdi. Əyalətlərdə olan yüzbaşı, minbaşı kimi vəzifələr korçubaşına tabe idi. Bunlar yüksək vəzifələr hesab olunurdu və qızılbaşlar bu vəzifələrə təyin edilirdi. Korçubaşı yanıma gəldi və sanki mənə dəstək olaraq əlini qolumun altına tutdu” [10,s.648].

Pyetro Della Vallenin qeydləri haqqında tədqiqat aparan görkəmli alimlərimizdən biri, tarix elmləri doktoru, professor Zabil Bayramlı “Azərbaycan Səfəvi dövlətinin əsgəri təşkilatı” adlı məqaləsində qeyd etmişdir:” Pyetro della Valleyə görə, qorçu termini türk dilindəki "qorumaq" sözündən əmələ gəlib və "qoruyan, gözləyən, qayğı göstərən" mənasını ifadə edir. Qorçular Qızılbaş olub xan, sultan deyil, birbaşa Şaha tabedirlər” [6,s.1].Eyni faktlara Zabil Bayramlının “ Azərbaycan Səfəvi imperatorluğu: Dövlət quruluşu” əsərində rast gəlmək mümkündür. Qorçularla bağlı Pyetro Della Vallenin qeydləri İdris Abbasov və Günel Bayramovanın həmmüəllif olduqları “Türk dilinin qrammatikası” adlı əsərində də təsdiq olunur.

Tavernyenin gündəliyində qorçuların mənsub olduğu türk ellərinin həyat tərzilə bağlı nöqsanlara baxmayaraq onların hərbi keyfiyyətləri, Şah I Abbasın dövründə onlara münasibət və təminatları tarixi həqiqətə uyğun bir səpkidə təsvir olunmuşdur. O yazır ki, hamısı süvari olan qorçulara cirə və yaxşı məvacib verilir. Bəzən qorçuların içindən elə şəxslər çıxır ki, onlar ölkənin ali idarəsində yüksək vəzifəyə sahib olurlar. Adətən onları “qızılbaş” adlandırırlar. Deyirlər padşahın 22 min qorçusu var ki, hamısı cəsəətli, igid olub, müharibə

meydanında heyranedicilə hünərlər göstərilir. Şah I Abbas bu qoşunu aradan götürüb onların yerində qulamları yerləşdirmək üçün çox çalışmışdı, çünki onlardan qorxurdu və bəzən yaxınlarına deyirdi ki, yalnız qorçular ölkə iqtidarına qarşı çıxıb ona müqavimət göstərə bilər. Bu səbəbə görə də, onların bəzi imtiyazlarını ləğv edib qulamlara verdi. Ancaq bu iş tez dayandı, o, öz arzusunu tamamilə və vaxtında həyata keçirə bilmədi. Qorçuların sərdarı qorçubaşı adlanır və onların özlərindən olurdu. Şah başqa tayfalardan onlara sərdar təyin edə bilməzdi [4,s.233]. Qorçu alayı minbaşı, yüzbaşı və onbaşılardan başçılıq etdiyi minlik, yüzlük və onluqlara bölünürdü. Qorçubaşı ildə 150 tuman, minbaşı 70 tuman, yüzbaşı 30 tuman, onbaşı 15 tuman məvacib alırdı. Sırası sülhünün hər birinə isə 10 tuman və ya 15 tuman verilirdi. Bundan əlavə, hər üç ildən bir şahın iştirakı ilə qorçuların paradı, yaxud onlara ümumi baxış keçirilirdi ki, bu zaman onlara məvaciblərinin üçdə bir hissəsindən çox ənam verilir. Bu ənam birinə az, birinə çox, xülasə hər kəsə qabiliyyəti və bacarığına görə ödənilir. Şah böyüklərdən birini öldürmək istəyəndə bu işi qorçulardan biri yerinə yetirirdi [4,s.234].

Pyetro Della Valle qeyd edir: “Şah yaxşı idarəçidir və əsgərlərinə tez-tez məvacib verməməyi xoşlayır ki, başlarını asanlıqla qaldıra bilməsinlər. Həm də məqsəd onların çox pul xərcləməməsi idi. Düşünürdü ki, az miqdarda pul onlar üçün kifayətdir” [10,s.144].

Pyetro Della Valle həmçinin fars dilindən daha çox rəsmi dairələrdə türk dilindən istifadə olduğunu qeyd etmişdir. “Sizə bir məqamı da deyim ki, əvvəllər yazdığım məktubda da göstərdiyim kimi, Persiyada türk dili hamı tərəfindən istifadə olunur. Bəlkə də fars dilindən çox bu dildə danışılır. Bu, özünü ən çox da saray və yüksək dairələrdə biruzə verir. Buralara daha yaxşı bələd olduqdan sonra bunun səbəbini deyə bilərəm. Ona görə yox ki, persiyalılar (biz onlara farslar deməyəcəyik, çünki o dövrlərdə Persiyada yaşayanlar və ümumən, o ərazilərdə məskunlaşanların hamısını fars adlandırmaq olmaz) türk dilinə öz dillərindən çox hörmət bəsləyirlər. Persiya ordusu, demək olar ki bütövlükdə türk mənşəli qızılbaşlardan ibarətdir. Şahın müxtəlif millətlərdən olan xidmətçiləri türk dilində danışır, hətta fars dilini bilmirlər. Buna görə də, təkcə yüksək rütbəli deyil, elə şahın özü də hamı tərəfindən başa düşülsün deyə türkcə danışır. Buna görə də, bu dil bütün sarayda, qadınlar və ümumən camaat arasında danışılır. Ölkənin zadəgan zümrəsi olan ordu türk dilində danışdığından əhali arasında bu dil ehtiramla qarşılanır. Bununla yanaşı, yerli dil olan fars dili də hörmətli məqama sahibdir, qanun və sərəncamlar bu dildə verilir” [2,s.130]. Sarayda, orduda türk dilində danışılması faktını əksər mənbələr və bu mənbələri araşdıran tarixçilər təsdiq edir. Alman səyyahı Engelbert Kempfer yazır ki, cəsarətləri ilə şöhrət qazanmış, boylu-buxunlu qorçular türk soyundandırlar. Səfəvi dövlətinin idarəsində güc və söz sahibi olan qorçuların soykökü haqqında Engelbert Kempferin dəyərli məlumatı

fransız səyyah Jan Şardenin yuxarıda qeyd olunan fikrinin doğruluğunu təsdiq edərək tamamlayır [4,s.233]. 1617-ci ildə Qəsri-şirin istiqamətindən Səfəvi ərazisinə daxil olaraq qızılbaş əsgərləri ilə yol gedən Pyetro Della Valle yazır ki, onların hamısı öz aralarında türkcə danışırdılar, bu dil Səfəvi dövlətində fars dilindən daha çox işlənir, dövlət və hər b dilidir. Pyetro Della Valle bunun səbəbini ordunun, əyanların, dövlət məmurlarının türk soylu olması, türk dilinin hər b dili olması ilə izah etmişdir. Səyyah təbəələrin Şah I Abbasa çox inanmaları, onun başına and içmələrini, Həmədanda bir nəfərin digərinə müəyyən bir şey dilmək istədikdə türkcə “Şah Abbas muradını versin” deməsini xüsusi vurğulamışdır. Pyetro Della Vallenin yazdığına görə, qızılbaş əsgərlərinin hamısı təmiz türklərdir, qeyri-türk millətlərin üstünlük təşkil etdikləri qulamlar isə türkcədən başqa dil bilmirlər, zabitlər, əmirilər və şahın göstərişi və əmrləri də türk dilində verilir [3,s.43].

İsgəndər bəy Münşinin tufəngçilər haqqında qeydlərindən açıq şəkildə aydın olur ki, bu alaylar yaradılarkən onların əsgərlərinin etnik kimliyi nəzər alınmamış, vilayətlər üzrə təşkil edilmişdi [4,s.238]. Tufəngçilər şaha məxsus qoşun növü olub, əsgərləri rəiyyət və əkinçilərdir ki, xışın arxasından gətirib onları tufəngçi ediblər. İlk vaxtlar onlar mahallar üzrə səfərbər edilirdi və ilboyu maaş aldıklarına görə ehtiyac olan kimi dərhal təyin olunmuş hərbi xidmət yerinə gəlirdilər. Onlar əvvəllər piyada qulluq edir, ancaq hər dörd və ya beş nəfərinə azuqə və sursatlarını daşımaq üçün bir qatır, yaxud yabı verilirdi. Savaşlar zamanı qoşunun hərəkət məsafəsinin uzaqlığı və çəvik hərəkəti nəzərə alınmış və onların hər birinə at verilmişdir. Onların hər yüz nəfərinin rəisi yüzbaşı və ümumi başçıları tufəngçibaşı adlanırdı [4,s.239]. Yüksək rütbəli tufəngçilər illik 4-5 tımən məvacib alırdı. Pyetro Della Valle qeyd etmişdir ki, tufəngçilərin ümumi sayı 20000 nəfərdir. Tavernyeyə görə, 40000-50000, E.Kempferə görə 50000, Şardenə görə isə 12000 nəfər olmuşdur [4,s.239].

Cemelli Kareri isə tufəngçilərin ümumi sayının 50000 nəfər olduğunu bildirərək yazırdı ki, onların çoxu kənd əhlidir və silahları qılınc və tufəngdən ibarət olub, hər biri ildə 4, yaxud 5 tımən maaş alır. Əyalət xanları ayda bir dəfə onları təlim-məşq keçməyə vadar edirlər ki, onlar silah işlətməkdə çox bacarıqlı olmuşdular. Onların əmirlərinə tufəngçibaşı deyirlər [4,s.239]. Tavernye qeyd etmişdir ki, daim hər bçilər tufəngçi alayının cəsərinin olmadığını söyləyərək döyüşə çıxma bilmədiklərini məsxərəyə qoymuşlar. Lakin fransız səyyah tufəngçilərin yaxşı döyüşçü olduğunu vurğulamışdır. Silahları uzun və qısalüləli fitilli tufənglərdən ibarət olub, bu tufənglərin lüləsinə bərkidilmiş dirsək qundağa bağlanılırdı. Tufəngçi at, yaxud ayaq üstə, uzanmış halda dirsəyi lülədən açıb dayağ kimi istifadə edir və rahat atəş açma bilirdi [4,s.240].

“Təzkirətül-müluk” da “qulamane sərkare xassey-i şərifə” adı ilə göstərilən hərbi alay isə dövrün başqa qaynaqlarında, elmi ədəbiyyatlarda qulamla

bərabər “qullar” adı ilə qeyd olunmuşdur [4,s.240]. Şarden yazır ki, onlara qul deyildikdə, bu onların digər hərbi alay əsgərləri ilə müqayisədə azadlıqlarının məhdud olması mənasını ifadə etmir. Əksinə Şah I Abbasın bu seçmə alaya o qədər hüsn-rəğbəti vardı ki, onları özünün “süvari yeniçəriləri” adlandırır [4,s.240]. Pyetro Della Valle Şah I Abbasın qulamları tufənglə də təchiz etməyə çalışdığını qeyd etmişdir. Çünki bu dövrdə artıq soyuq silahlar öz əhəmiyyətini itirmişdi. Qulamlar hərbi hazırlıqlarına görə qorçulardan o qədər fərqlənməsələr də, sayları onlardan bir qədər az idi. Onlar şahın nəzarəti altında təlim keçir və şahdan savayı heç kimə tabe deyildilər. Şahı qoruyan qulamların arasında əqrəbəliq əlaqələri olmadığına görə, onların birliyi və dövlətə qarşı çıxması da mümkün deyildi. Qulamlar hərbi xidmətə ömürlük qəbul olunur və onlar hərbi xidmətdən imtina edə bilməzdilər. Onlar şimal ölkələri, yəni V.Minorskinin qeyd etdiyi kimi, Gürcüstan, Şimali Qafqaz əhalisi içərisindən kiçik yaşlarında ələ keçirilmiş uşaqlardan ibarət olub, islam dini qəbul etdirildikdən sonra təlim-tərbiyələri xüsusi qaydada yerinə yetirilirdi. Belə ki, Səfəvi ölkəsinə gətirilən uşaqların yaxud da burada yaşayan xristian ailələrinin uşaqlarından da seçilirdilər [4,s.240]. Onların içərisində yetkin yaşında olub, maddi marağına uyğun olaraq şahın hərbi xidmətinə könüllü gəlib, islamı qəbul edən gürcülər də vardı. Qulamların çoxunun ata-babaları xristian olub birinci, yaxud ikinci nəsə islam qəbul etdirilmişdi. F.Süner yazır ki, Şah I Abbas kölələri tadarük edib yetişdirmək üçün bir təşkilat da qurdu. Bu, yeniçəri ocağının daha kiçik nisbətdə bir bənzəri idi. Bu ocağın rəisinə qullarağası deyilirdi [4,s.241]. Pyetro Della Valle qeyd etmişdir ki, qulların sayı 30000 idi. Şarden bu sayın 10000, E.Kempfer isə 15000-18000 nəfər olduğunu yazır. Tavernye də eyni məlumatı gündəliyində əks etdirmişdir. O, yazır ki, yeni qoşun növü olan qulamların rəisi qullarağası adlanırdı. Qullarağası qulamların başçısıdır. Bu qulamların hamısı şahın qızilla aldığı nöqərləridir. Onlar müxtəlif tayfa və millətlərdən olub, nəsilbənəsil qulam adlanırlar. Şah onların xidmətindən çox razıdır və onlara etimadı var. Onların çoxu isə müsəlmanlığı qəbul etmiş gürcülərdir. Ümumilikdə, qulamların sayı 18000 nəfərə çatır və hər biri 5 və ya 8 tımən məvacib alır, hamısı süvaridir [4,s.241]. Cemelli Kareri hər qulamın illik məvacibinin 6-7 tımən olduğunu qeyd edir. Şardenə görə isə qulamların illik məvacibi 6-10 tımən və tufəngçilərinki isə bunun yarısı qədər olub, hər iki alayın əsgəri heyətinə dövlət karxanasında hazırlanmış, üzərində xüsusi nişan olan silahlar pulsuz verilir, ancaq onlar paltarı öz hesablarına alırdılar. Tavernyeyə görə, qulamlarla müqayisədə qorçular ağıllı, yüksək fikirli adamlar idilər. Onlar məvaciblərini boş yerə sərf edən qulamlardan fərqli olaraq pul yığır, qoyun və keçi alırdılar. Tavernye bunu onların köçəri olub mal-qara, qoyun və başqa heyvanlardan ibarət var-dövlətlərinin olması ilə əlaqələndirir [4,s.242]. Qulamlar müxtəlif xalqlardan olduqlarına görə, onların arasında birlik yox idi. Şah istədiyi vaxt onları öz əlləri ilə cəzalandıra və tənbeh də bilər.

Onların hansına işarə etsə, dərhal özünün irəliləyişi xatirinə dostunun başını kəsər, yaxud onu bəlaya düçar edər. Qulamların silahları qılınc, ox-kamandan ibarət olub, bəzilərinin qolçağı, zirehi və təbərzi də vardır. Onların bu ölkədə yeri-yurdu olmadığına görə, məkan və yerlərini təyin edən yurdçuları da yox idi. Ona görə də onlar rast gəldikləri istənilən yaxşı yerdə yerləşib çadırlarını qururdular [4,s.242].Pyetro Della Valle də qulamların qeyri-türklərdən təşkil edildiyini qeyd edir və onların türk dilində danışmasını və bu dilin yüksək nüfuzundan xəbər vermişdir.Hətta o qeyd etmişdir ki, onlar fars dilindən heç nə bilmirlər.Pyetro şahdan məvacib alan ordunun ümumi sayının 100000 olmasından danışır ki, onun 30000 nəfəri sərhəddə mühafizə xidmətində olub, buranı heç vaxt tərk etmirdi. Yerdə qalan 70000 nəfərlə birlikdə, zabitlərin ailəsi, xidməti heyəti nəzərə alınsa, ordunun ümumi sayı 200000-300000 nəfərə çatır [4,s.251]. Şardenə əsasən Şah I Abbasın vəfatı əsnasında sarayı qoruyan 10000 nəfər istisna olmaqla, ordunun ümumi sayı 120000 nəfərdən ibarət olub, onun 50000 nəfərini üç yeni alay təşkil edirdi. Bu vaxt sarayı qoruyan 10000 nəfər nəzərə alınmadıqda, vilayət qoşunlarının sayı 70000 nəfərdən çox deyildi[4,s.251].

I Şah Abbasın zamanında Səfəvi məmləkətində olan Pyetro della Valle bu 32 el və obanın on altısının sağ qolu, on altısının da sol qolu təşkil etdiyini yazır. Pyetro yazır ki, hər bir qızılbaş azad, yəni sərbəst olub, istədiyi vaxt öz maaşına göz yuma, yaxud xidməti yerini dəyişə bilərdi. Ancaq müharibə vaxtı başçıya, yəni maaş verənə sözsüz tabe olmalı və hərbi qanun-qaydada əməl etməyə borclu idilər. Əsgərlərin hər birinin illik maaşı 5 tüməndən az olmurdu ki, bu yaxşı at almağa və bir il dolanışığa tam çatırdı. Qoşunun komanda heyəti və məmurların maddi durumu daha yaxşı olub, onlar xidmət dərəcəsinə görə məvacib alırdılar. Orduda elə adlı-sanlı adamlar vardı ki, onların illik maaşı 300-400 tümənə çatırdı[6,s.1].

Şah I Abbasın islahatları dövlətin möhkəmləndirilməsində əhəmiyyətli dərəcədə rol oynadı. Tarix elmləri doktoru, professor Zabil Bayramlı və Boran Əzizin həmmüəllif olduqları “Azərbaycan Evliya Çələbinin 1654-cü il səyahətnamə” sində adlı əsərində qeyd edir ki, 1618-c ilin yazında Xəlil paşanın türk və tatar qoşunu Azərbaycana daxil olub Təbrizə doğru irəlilədi. İspaniya elçisi don Qarsiya de Silvanın gündəliyində də qeyd olunur ki, Qəzvin şəhərindən Təbrizə qədər Səfəvi qoşunu yerləşdirilməsinə baxmayaraq, şah Təbriz və Ərdəbil şəhərlərinin ətrafındakı qala divarlarının dağıdılması, əhalisinin isə Mazandarandakı Fərəhabada köçürülməsi əmrini vermişdi. Hətta Ərdəbil türbəsinin qiymətli əşyaları, ata-babalarının sümükləri də həmin şəhərə köçürülməli idi. Elçiyə görə, şahın bu əmri Ərdəbildə ciddi narazılıqla qarşılanmışdır. Qarçıqay xanın ordusu ilə Təbrizin əhalisi təhlükəsiz yerlərə köçürüldükdən sonra şəhərdən çıxdı. Təbrizi müqavimətsiz tutan Osmanlı ordusu Şərqə doğru hərəkət etməyə başladı. Bu zaman onların yaxınlaşdığını

öyrənən Şah Abbas Ərdəbil əhalisini də başqa yerə köçürdü. Bir tərəfdən savaşa gedir, digər yandan tərəflər arasında sülh danışıqları da davam edirdi. Ancaq bu danışıqlara baxmayaraq osmanlılar və Krım tatarları Səfəvilərin əsas qüvvəsinə həlledici zərbə vurmağa çalışırdılar. Lakin savaşa qaydalarını gözəl bilən Şah Abbas Osmanlı ordusunu boşaldılmış bölgələrdə çətin yollarla arxasınca aparıb yorurdu[5,s.23]. Səfəvi ordusunun güclü olmasından bəhs edən Evliya Çələbi Səfəvilərlə Osmanlılar arasında baş vermiş Sərab düzü döyüşündə osmanlıların 26000 əsgər öldürdüyünü göstərir [7,s.72].

Beləliklə, Şah I Abbas hərbi islahatında Osmanlı dövlətinin yeniçəri hərbi institutunu örnək qəbul edərək, qulam, tüfəngçi nizami alaylarını yaratmış və bir qədər sonra isə topçu takımını da təşkil edib, əsgəri təşkilatı təkmilləşdirərək dövləti hərbi-siyasi baxımdan gücləndirməyə müvəffəq olmuşdur. Şah I Abbas islahatları və daxili siyasətindəki uğurları sayəsində bir tərəfdən bürokratik dövlət aparatını genişləndirmiş, digər tərəfdən mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirməyə müvəffəq olmuş və onun türk əmirlərindən ibarət olan mərkəzi və yerli idarələrə qeyri-türk elementlərini də qismən cəlb etməsi dövlətin cənub, cənub-şərq bölgələrindəki mərkəzdənqaçma hərəkətlərinin qarşısının alınması işinə xidmət etmişdir [3,s.120].

İtalyan səyyah Pyetro Della Vallenin “Səyahətnamə” si Azərbaycan Səfəvi dövlətinin XVII əsrin əvvəllərindəki əsgəri təşkilatının araşdırılması və Şah I Abbas islahatlarının tədqiqi baxımından unikal mənbədir.

Ədəbiyyat

1. Abbasqulu ağa Bakıxanov. Gülüstani-irəm. Bakı,2019
2. Abbasov İdris, Bayramova Günel. Türk dilinin qrammatikası, Bakı,2020
3. Bayramlı Zabil, Şabiyev Bəymirzə. Azərbaycan Səfəvi dövləti (XVI-XVII əsrlər). Bakı,2016
4. Bayramlı Zabil. Azərbaycan Səfəvi imperatorluğu: Dövlət quruluşu. Bakı,2020
5. Bayramlı Zabil, Əziz Boran. Azərbaycan Evliya Çələbinin 1654-cü il Səyahətnaməsində. Bakı,2000
6. Bayramlı Zabil. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin əsgəri təşkilatı. Azgundem.az
7. Çələbi Evliya. Səyahətnamə yeddinci cild. İstanbul,1970
8. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Tarixə aləmaraye-Abbasi, fars dilindən çevirən: t.e.d, prof, Fərzəlibəyli Şahin. Bakı,2010
9. Məmmədova Şükufə. Xülasət-ət-təvarix Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. Bakı,1991
10. Viaggi di Pietro della Valle, il pellegrino part II, The New York library,reference department